

UOT: 821.512.162(091)

Gülnar Ögür

FƏTƏLİ ŞAH QACAR
VƏ
KLASSİK POEZİYA ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: qacarlar, XIX əsr də ədəbi mühit. Fətəli sah Qacar, Hafiz Sədi

Key words: gajars, literary environment in XIX century, Fatali Shah Qajar, Hafiz, Saadi

Ключевые слова: калъкы, литературная среда в XIX веке, Фатали паша Калъжар, Хафиз Саати

X əsrən etibarən Yaxın Şərqdə ərəb xilafətinin siyasi mövqeyinin zəifləməsi ilə Orta Asiya və İranda yaranmış Samanilər və Qaznavilər dövləti qədim Sasani mədəniyyətini bərpa etmək üçün səy göstərir və ədəbiyyatın saray çərçivəsində təraqqisına diqqət və qayğı ilə yanaşırıldılar. Hökmdarlar dövrün tanınmış söz sahiblərini öz saraylarına dəvət edir və farsilli poeziyanı dəbdəbəli saray mühitində inkisafı üçün lazımi şəraitü yaradırdılar.

Erkən orta əsrlərdə fars dilinin bütün Şərqdə şeir və ədəb dili kimi formalasması Azərbaycanda da bu dilda yazış-yaradan çoxlu sayıda şairlərin söz meydanına qədəm basmasına səbəb olmuşdur. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun baxımından uzun əsrlər boyunca ərəb və farsdilli Şərq ədəbiyyatı ilə bağlı olmuş, hətta sonrakı dövrlərdə dahi söz ustadlarımız ana dili ilə yanaşı, bu dillərdə də dəyərləri adəbi nümunələr yaratmışlar. XIX yüzillik xalqımızın tarixində həm siyasi-ictimai, həm də ədəbi-mədəni təbəddülətlər baxımından türk tayfalarının öz siyasi əvvəcliyi ilə fərqləndiyi bir dövrdür. Öz ulu babaları səfəvilərin, sonra isə əfşarların layiqli davamçısı olan qacarların qanlı-qadəli hərb meydanlarından siyasi hakimiyətə yetişməsi ilə ədəbiyyatın da yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Etnik mənşəcə turksuylu olan və yüz ildən artıq bir müddədə bütün İran və Azərbaycanı idarə edən qacarlar sülaləsinin ikinci hökmədəri Fətəli şah Qacar şeir və şairlərə diqqət və saygısi ilə böyük şöhrət qazanmışdı. Tarixa nazar salsaq, bir çox hökmədlər şeir yazmaq istedadına malik olmuşlar. Fətəli şah Qacar isə o hökmədlərən idi ki, ədəbi faaliyyəti siyasi faaliyyətinə kölgədə qoymuşdur. Tədqiqatçılar Ingiltərə, Fransa və Rusiya kimi imperialist dövlətlərinin İranın daxili işlərinə müdaxiləsini, ölkədə baş verən iqtisadi böhran və ən başlıcası İravan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Dərbənd kimi Azərbaycan xanlıqlarının və Şərqi Gürcüstan vilayətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsini məhz onun uğursuz siyasi faaliyyətinin nəticəsi hesab edirlər.

Bəşər tarixində XIX yüzülliyin ikinci yarısı elm və mədəniyyət sahəsində tərəqqi dövrü sayılır. Bu dövrdə xüsusiilə, Qərbi Avropada və Rusiyada sonmeye sahəsində, əldə olunan nailifikasiylərlə insan sivilizasiyasının tarixində müüm hixtalar hesab edilir. Bütün bu olaylar hələ əsrlər öncə mədəniyyətin intibah dövrünü yaşamış Şərqi da öz təsirini göstərirdi. Məhz "Qacarlar dövləti İranın Avropa ilə ilk əlaqələrinin yaranmasında böyük rol oynamışdı" [1, s.79]. Bu dövrün ictimali-siyasi mənzərəsi, xüsusiilə Fətəli şahın siyasi faaliyyəti İranlı alimlər Səid Nəfisi, Əhməd Kəsrəvi və başqların tərəfindən müxtalif cür sərh edilir.

Fatih şahin taxta çıxmazı ilə söz və qələm əhli şahin cah-cələlli sarayına toplaşdırılar və mənqolların və təyimlərinin dövründən başlayaraq səfəvilər dövrünədək davam edən "hind səbki" adlanan mücərrad ifadə və iğbarələrlə dolu üslubun əvəzində farsilli poeziyada yeni bir mərhələnin təməl mütəxəttini çox yoxsun.

məli qoyuldu” [2, s.13]. Fətəli şahın poeziyanın inkişafına göstərdiyi dəstək onun atrafına böyük adıb və şairlər ordusunun toplanmasına sabab olmuşdur. “Şahın güclü şəir təbi və şeirə olan maraş, adıblarında six əlaqası, onu şəir və ədəbiyyat aləmینə yönəltmişdi” [3, s.403]. Fətəli şah “Xaqan” adıbında təxəllüs ilə klassik poeziyanı populyar ədəbi janrlarında – qazəl, qəsida, rübai, məsnəvi və saqınaların yaratmışdır. Onun divanının əsas hissəsinə dini-məzəhbi məzmunlu qəsidi və rübabları ilə yanaşı, məhbəbat mövzusunda yazılışlı lirik qazəlləri taşkil edir. Farslılı poeziyada qəzəlin taşkökü və təsküm prosesinə nəzar salısaq, bu jannı əsasən məhbəbbat lirikası istiqamətləndirir. “Qazəl Yaxın Şərqi lirik şeirinin uzun asırlar boyu tarixi inkişaf yolu olan bir jandır. İlk taşkökül dövründə məhbəbatın və gözəlin tərənnümü onun yeganə mövzusu olmuş, klassik poeziya nazariyyəçiləri da qazəli baxımdan təqdim etmişlər. Lakin tacribi qazalda, xüsusən jannın təkamülünün klassik mərhələlərinəndə onun mövzunu dərisi genişləmisi, məhbəbat mövzusundan olan qazallarda tərənnüm olunmuş esərcoxuları məzmun kəsi etmişdir” [4, s.86].

Klassik poeziyanın ıslub və mazmunkunu uyğun olaraq Fotsli şahın da qazəllərində müraciət etdiyi asas məvzü tipik eşq və məhəbbət çalarları ilə bağlıdır. Onun qəzəllərində eşq real, həyatın dəniz, daşur və bədən aşığıñ keçirdiyini romantik-emosional halları təsvir edir. Hələ eramızdadən əvvəl I əsrədə Aristotel bədən janrı kimi "lirikanı şairin daxili yaşıtları və həyacanlarının ifadə vasitəsi" hesab edirdi [5, s. 12]. Fotsli şah da lirik şeirin əsnəvi obrazlarından istifadə edərək aşığın könlük vənəsini, ürək döndütüşünü və vüsal hissətlərindən söz açır.

Orta asırlardan Azərbaycan saraylarında da formallaşmağa başlayan saray ədəbiyyatının Qətan Təbrizi, Əbüllü Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi qüdrati nümayəndələri olmuşdur. Fətəli şah klassik poeziya sənətinin varişlik ənənələrini öz dövrüne gətirərkən Samanilər, Qəzənəvilər və Səlcuqilərin saray ədəbiyatının ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinəndən bəhrənləmişdir. Fətəli şah XIX yüzillikdə adlanın sadaladığımız söz ustadları ilə yanaşı, Samanilər və Qəzənəvilər sarayında yaşayan şairlərin yaradıcılığındandan bəhrənləmiş və klassik poeziya sənətinin ənənəvi xüsusiyyətlərinin öz dövrünə gətirməyə çalışmışdır. Onun şeir külliyyatına nəzər saldırdıq bir çox klassik şairlərin yaradıcılığına müraciət etdiyinə şahidi olur. Bunların sırasında məşhur poeziya ustadlarından Ünsüri, Fərtuxi, Xaqani, Əmir Muizi, Sədi, Xayyam kimi şairlər vardır. Fətəli şahın "Divani-Xaqan" adlı şeirlər toplusunu nəzardən keçirək, onu yaradıcılığında Şərq poeziyasının böyük qazslı ustadı Hafiz Sırazinin güclü təsiri hiss olunur. Bi ki sonetkarının adı ərsidən ona böyük oxşarlıq və ümumi cəhəthlər hər ikisinin yaradıcılığında üstünlük təşkil edən esq və məhabəbt mövzusudur.

Eşq Şərq poeziyasında ən çox maraq oyduran mövzularndandır. Ulu Nizaminin dili ilə deşək “xılqın varlığı eşq üzündə dayanıb”. İdrak mənbəyi olan eşq təsəvvüf poeziyasında da əsas atri-butlardan biridir. Təsəvvüf poeziyası yarananın bəri arişlər eşq ilahi don geyindirmiş və onu ilahi və məcəzi eşq adlı iki qola ayırmışdır. Ərbəcə “əşaq” adlı gülin adından götürülmüş “eşq” mənacaya “sarmasiq” deməkdir. Falsifi cəhdətan yanaşaq “eşq” hadfə doğrulan Meyil, həvəs və istakdır. Lakin bu hadf yüksəklilikdə qarar tutmalıdır, çünki eşq hündürlüyü Meyil edir, irfan bəhsində da maşqu aşığından yüksəkəda qarar tutur və ham maddi, ham manavi aləmdə eşq yuxarıya doğru harakatdır. Bütün yaradılışın hayatı mayası olan və məxlütələrin hərəkət gətiirən eşq klassik Şərq poeziyasının osas mövzularından olmuşdur. İranın Fars vilayətinin Siraz şəhərində dünyaya göz açmış Şəmseddin Məhəmməd Hafızın (1325-1389) qəzəllərində eşq aparcı mövzu olmuş, o öz yaradıcılığında Sədirin aşığına, Sənai və Mövlənanın arifəna qazallarını birləşdirərək bu jannın mükəmmal nümunələrini yaratmışdır. Hafızın ilahi təbi və fitri istədiyi ilə qazal yenisi, tamkiləşdirilmiş qılıqa salınmış və özündən sonra böyük bir məktəbin yaradmasına səbəb olmuşdur. Onun qalbləri fəth edən lirik qazalları Şərq poetikasının bələğət və fasahət meyərlərinin özündə aks etdirən mükəmmal seir nümunələri olmuş və poeziya sənətində şairi heç kəsin yüksələ bilmədiyi mərtəbəyə ucaltmışdır. Farslılı poeziyada qələmimiş şerî yazmaqdə sinayan hər kəs Hafızın yaradıcılığına az və ya çox dərəcədə müraciət etmişdir.

Fatihî şahın şiir divanının varolaklılığı, Hafızın təsiri güclü şəkillidə təzahür edir. O, Hafızın 50-dək qəzəlbən nəzirə yazuşmuşdır. Bu qəzəllərdən bəzilərinə nəzir salaq. Fatihî şah Hafızın divanından 4-cü qəzəlbən nəzirə yazuşmışdır.

که سر به کوه و بیبايان تو داده ای مارا
*y səhər küləyi, lütf eyla o gözəl ahuya de,
 bizi dağa və cöl-biyabana o salib.)*

صایه لطف بگو آن غزال رعنارا

O. Hafızın bu mətlə ilə başlayan qəzəlinə aşağıdakı nazirəni yazıl:

برو و مصروف بگو ای صبا زیبا را
ز سحر غمۀ تواند بیک نگه کردن
دل گرفته نداشت قدر آن جانان
نمی رو و دل کشان به عزم گلجدین
شکر چشمکه مکر گلبلان گلی بیار اید
عفیقا و جور تو از حد گذشت بر خاقان

Tərcüməsi:

*Get ey sehər küləyi Misirə, Züleyxaya de
Ki, bizim Yusifimizi bazara (satmağ) aparırlar.
Şənин qəməzən sehri bir baxışla
Həzrəti-İsanı göydən yera endirir.
Girifstar türək o qədirbilməz cananın üzündən
Şərxaş saqının qurdığı mina kimi sindi.
Gülüstana gül dərməyə getirir,
Çünki ayağını bənda salıb o gözəl ahu.
Şükürlər olsun ki, yena gül bitirir
Dağ və bağdaş seyda bülbüllər.
Xaqanı etdiyin covrù-çəsa haddini keçdi,
Məsəl Allah özullarla məhabbat vermayıbmı?*

"Səba" baharda əsən mülayim səhər küləyirdi ki, klassik şeirə, xüsusilə qazalda aşiqın isməncini, giley-güzərinin məşqənini çatdırmaq üçün istifadə edilir. Hafız səbəni təkəcə yarından soraq və rən səhər nəsimi devil, bəzan özü ilə eyniləşdirən aşiq şayır.

من و باد صبا - مجنون - دو سر گردان بی حاصل
من از افسون چشمش مست و او از بیوی گلسویش

Tercüməsi: *Mən və səba yeli – Məcnun, hər ikimiz heç nəyi olmayan sərgərdan
Mən onun (yarım) gözünün sehrindən məst, o işə saçının atrindan.*

Fatih şah da öz sələfi kimi səhər küləyinin dili ilə məşqasına şikayət edir. O burada Hafızın istifadə etdiyi badid tərkib və ifadaları bazan saxlamış, bəzən də yeni sinonimləri ilə avaz etmişdir. Hafızdə olduğu kimi o da “عَزَلْ رِعَايَةً” - “عَزَلْ رِعَايَةً” - gözəl - cöllər düşüm aşiq. - رنگ اشنایی - (Reng-i Ashnai) - بیلکان شیدا - Bilekhan Shida - qazılın umumi kontekstində dostluq və əşafə olaməti mənasında İsləməni istiaralardır. Hafızdə qazılın umumi kontekstində aşiq-məşqən qarşılıqlılaşması Xaqanda da aşkar görünür. Hafız məşqəni aşiqi dağğa-dəşa salan gözəl ahu-ya, öz şirindilli tutusuna rəhm etməyən şirniyyat satana, gözəlliyin güvənlik öz bülühlu etnia etməyən, məgrur gülə, keyf macəslərindən, həm kaslı oturub-duran, lakin aşiqindan xəbar tutmayıunan rəhməsiz insana bənzədir. Məşqənin vəsiniñ qüvvələli badid ifadə vasitələri ilə qabarq şəkildə tasvir etmek üçün Xaqan da yeri goldikə ba təsbib və istiaralardan istifadə etmişdir. O da Hafız kimi hüs-

nü-kamil olan məşququnun yeganə eybinin onun vəfəsizliğində görür. Qazəlin sonuncu beytində Hafız gözəllik ilahəsi Zöhrənin (Venera) Allahu Yer üzərinə göndərdiyi mələkləri (Harut və Marut) güñahı batırması haqqında asatır işarə edərək göstərir ki, onun tərənlərini oxuyan Zöhre göylərə qalxmış Həzrati-İsanı rəqs etməyə vadar edir. Xaqan da ikinci beytində yarın bir qəmzsəsindən yaranan sehr ilə Həzrati-İsanı göylərdən yurda endirir.

Gözalları, eski, wsul hasratını, hicran əzabını, aşiqin iztirablarını, məşqanın işvələrini vəsf etməkla, həm də qazəldə öz irfanı-falsıf konsepsiyasını ortaya qoyan Hafız qazal janının Şərçin an populyar şeir formasında çevirmiştir. Onun yaradıcılığı özündən sonra böyük bir adəbi məktəbin yaradmasına zəmin olmuş və farslıdır; nozeyinin bugünkü zirvəyə catmasına böyük rol oynamışdır.

Klassik seirde lirik jannın osas ifadə formallarından olan qazəl Fətəli şahın divanının osas hissəsini təşkil edir. Büyük əksarıyyəti aşiqanə mərvüza yazılmış bu qazəlləri nəzərdən keçirərkən, qacar şahının yaradıcılığının Şərqi poeziya elminin ənənələri ilə yaxından bağlı olduğu qənaatindən gəlmək olar. O, səfərlərinin poetik ırsından bəhralənərək, öz şairlik fantaziyasından və bədii təxayül qüdrətindən istifadə edərək XIX yüzilinin adəbi möhüntini lirik seirləri ilə zənginləşdirmişdir. Klassik poeziya elminin sırlarına dairindən bələd olan şair böyük fars şairi Sədi Şirazinin də bir neçə qazəlinə nəzirələr yaratmışdır. Məvzu və ideya cəhətdən klassik poeziya ənənələrinə sadıq qalan Fətəli şah bədii sanatkarlıq baxımından da bu ənənələrə riayət etmişdir. Məzmun və formaca bir-birinə bənzər qazəllər fərqləndirən cəhət məzəb şairin bədii ifadə vasitələrindən və poetik fiqurlardan məharətə istifadə etmək bacarığıdır.

Klassik Şərqi poeziyásında aşiqanə qəzəlin ustası hesab edilən şairlərdən biri də müdrik Sədi Şirazıdır. Fətəli şahın Sədinin məşhur qəzəlinə yazdığı nəzirəsi sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir:

اشت به جان و دل زندگان این اشتبه رخسار
تاکی به حسرت نگیری از رخنه هی دیوار ها
جان داده منتفاق بسی از حسرت دیدارها
در بیانی که ترا من آزمودم بسیار ما
هر چند که با تقدیم روز گفتگویم بر این زارها
اقناده بین بر خاک راه از طرف بیهار
آن افتادند بلطف روز و شب از بوری گزار ما

از مهر روی گرخان در سینه دارم خارها
بر روی ما ای باغبان بکشاد گلزار را
وصلت کجا روزی شود روزی مرای دلستان
هرگز نزدیک نمی تواند تو قاب و عده ای ای بیوفا
ماندن تو بوسه رخی پیدا خواهد داشت
بر عاشقان خسته دل زان لب بیخش شربتی
آن احبت که ، دلتن ای دل خالق هم

Gülbüzlülerin mahabbatından sinmada tikanlar var,
Bu atas üzli canlar qəlbimizi oda yaxıldılar.
Bizim üzümüzü gül bağçasının qapısını aç, ey bağban,
Nə vaxta qədar dövraların arasından baxaq?
Vüsalın vaxtı manə ruzi olacaq, ey qılıb ovlayan.
Çox arzusunda olanlar görüş hasrıtlı işlə can verdilər.
Ey bivəq, son heç vaxt heç bir vadına aməl etmediñ,
Vəfəsiqliqda mən səni dəfşərlərə sinamışam.
Şənin kimisi Yusif izlül tapşılmacayaq daha,
Əlimizdə pul bazarları nü qədar gəzsək də.
Ürəyi qanlı aşıqlarına dodaqlarınla şorbat bəxş eylə,
Gör hər tarafından neçə xəstaların yoluна doşanıblar.
Gözəllər bağçasına hasrat qalan Xaqan nala edər,
Gülzardan uzaq düşən bulbüл kimi gecə-gündüz.

Qazal jana üçün xarakter olan romantizm motivləri ilə zəngin olan bu parça həqiqətən Fata-
li Şahın zəngin mənşə aləmindən xəber verir. Şərq poetikasının ərzü, qayıfə, bədi və maani kimi
elmlərinin incəkliliklərinə bələd olan şairin yaradığı bu qazal oxucuya dərin bəsləvələr. O, bur-
ası da qazalın əsas mövzusunu təsvir etmək istəyib.

da qəzəli bütöv bədii parça kimi şərtləndirən məzmun vəhdətini qoruyub saxlamışdır. Şair lirik qəhrəmanının məqsədinin üzün görkəm üçün çırpinan ürəyin hiss-hayacanını, keçirdiyi iztrubanlı açıq-aydın təsvir edir. Onun məhəbbət mövzusunda qəlemlə alındığı əksər qazalların olduğu kimi burada da cinas, mubalığa, bənzətmə və istiarələrdən istifadə edərək maraqlı poetik löhvlər yaratmışdır. Qazalın üçüncü beytində şair böyük məhərrətə "ruzi" sözünü iki müxtəlif manada işlətməklə tam cinas yaratmışdır. Beşinci beytdə isə bədii söz sənətinin "təlmih" adılanan növündən istifadə edərək məşhur "Uşuf və Züleyxa" rəvayətinə işarə edir. Altıncı beytdə isə yarının dodaqlarını "şər-bat məxzanı"nın bənzətməklə, yüksək sonarətləkli ılıstırma yaratmışdır.

Fatəli şahın divanında müəllifdən yüksək sənətkarlıq və böyük məharət tələb edən, inca zövqləri oxşayan bəla qızılşalar çıxdır. O, Sədi və Hafizdən başqa Əmənvari, Farruxi, Ünsüri, Xaqani, Əmin Muizi kimi böyük söz ustadlarının da yaradıcılığına müraciət etmiş, gözəl poetik nümunələr yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. روح نفسی سعدی، اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. جلد اول، تهران، انتشارات پیغمبر، ۱۳۶۶.
  2. ازین پور چشمک، از صدیقاً نیما چوپان اوزن، انتشارات دوار، ۱۳۷۲.
  3. سلطانی ابراهیم، هنرمند ایل ایران در عصر حاضر، تهران، انتشارات این سپنا، ۱۳۸۰.
  4. Rüstəmova Azadə, Seçilmiş əsərləri. İki cilddə, 2-ci cild. Bakı, "Elm", 2014.
  5. Aristotel Poetica, Bakı, 1974.

FATHALI SHAH GAJAR AND
CLASSICAL POETRY TRADITION

Summary

By referring ghazal subjects to the describing the beauties, love, longing separations between lovers and the pains of the lover and revealing his own mystical-philosophical view of conception in his poems, Hafiz Shirazi (1325-1389) turned ghazal into the most popular and beloved genre of the Eastern poetry. His poetry created a great literary school and played a major role in reaching the Persian-language poetry to a high level. Fathali Shah Qajar (1769-1835) was the second ruler of the Qajar dynasty, unlike his great predecessor and uncle Agha Mohammed Khan, was famous for his legendary and honorable palaces. Early in his reign, Fathali Shah Qajar established a court known by its writers and poets. The essential quality his rule is a revival of classical poetic traditions and the foundation of poetic assembly "Enjument-khaqan" (assembly of ruler) by Fathali shah Qajar, which was one of the most important literary events in the XIX century.

The literary movement of this period led by poets, who were known for reviving the style of classical masters of poetry such as Firdowsi, Khagani, Saadi and Hafiz. The patronage of Fathali Shah Qajar had a great influence on the cultural life of the court and during his reign should be considered as the golden age of development in poetry of the XIX century.

ФАТАЛИ ШАХ КАДЖАР И ТРАДИЦИИ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

Хафиз Ширази (1325-1389) превратил жанр газели в самую популярную форму восточной поэзии, в которых воспеваются красавица, любовь, предвкушание встречи, боль разлуки, страдания влюбленного, чары возлюбленной, раскрывая свою мистико-философскую концепцию. Его творчество заложило основу большого поглощавшего и сущностно влиявшего на развитие персидской поэзии.

поэтической школы и сыграло значительную роль в развитии таджикской литературы. Фаталай Шах Каджар (1769–1834 гг.), в отличие от своего предшественника и дяди, второго правителя из династии Каджаров — Асога Мухаммад хана, прославился роскошными и легендарными дворцами. С приходом к власти Фаталая — Асога основал дворцы, который прославился своими поэтами и литераторами. Одним из самых важных достижений в возрождении традиций классической поэзии было создание поэтической среды «Андикумай-и хакни».

Поэты, обратившиеся к творчеству таких классиков, как Фирдовси, Хагани, Саади и Хафиз, продолжили литературный процесс этого времени. Забота и покровительство Фатали шаха в отношении поэтов и литераторов оказали значимое влияние на культурное развитие дворцовой жизни. Именно поэтому годы его правления можно отнести к золотой эпохе развития классической персидской поэзии XIX в.